

НОВА ІСТОРІЯ

**УДК 94(477)«1857/1859»
ББК 63.3(4Укр)**

Валерія Цубенко

Південні поселення: передумови і процес формування (1857-1859 рр.)

У статті на базі широкого кола архівних та оприлюднених джерел вперше висвітлено процес формування Південних поселень на території України. З'ясовано специфіку і періоди процесу формування Південних поселень, що тривав протягом 1857–1859 рр.

***Ключові слова:** Південні поселення, Російська імперія, поселенці, реформа.*

З набуттям Україною у 1991 р. статусу незалежної держави, кардинальні зміни в її суспільстві відкрили нові перспективи для розвитку історичного пошуку. Низка проблем, які раніше вважалися мало перспективними притягає інтерес вітчизняних дослідників. На сьогодні маємо солідну кількість досліджень, причому і статейного, і монографічного формату, де історики загалом реконструювали процеси становлення і розвитку військових поселень кавалерії на території України у першій половині XIX ст. Серед них можна назвати праці узагальнюючого характеру (Т. Д. Липовської¹ та К. М. Ячменіхіна²) та спеціальні розвідки, в яких розглядалися окремі питання історії військових поселень кавалерії (О. Д. Багалій³, О. О. Колєватова⁴). Попри історіографічну літературу, присвячену вказаній проблемі залишається багато нез'ясованих питань. Серед них своєю важливістю вирізняється питання про

© Цубенко В., 2011

***Цубенко Валерія Леонідівна** - доктор історичних наук, професор кафедри філософії та соціальних дисциплін Одеського державного університету внутрішніх справ.*

подальшу долю військових поселенців після ліквідації у 1857 р. Олександром II Новоросійського (Херсонського), Харківського (Слобідсько-Українського) та Києво-Подільського військових поселень кавалерії. Однією з «білих плям» безперечно є формування Південних поселень. Відтак актуальною залишається евристична робота у архівних та бібліотечних зібраннях України та Російської Федерації з метою введення до наукового обігу нових джерел з історії Південних поселень.

19 лютого 1855 р. вступив на престол імператор Олександр II. Економічний і військовий стан Російської імперії був близьким до катастрофічного. Стали очевидними багато слабких сторін як у внутрішній організації війська, так і недосконалість усієї системи Військового міністерства. Підготовка офіцерського складу була низькою. Навчання солдатів у більшості випадків покладалося на фельдфебелів та унтер-офіцерів, котрі застосовували жорстокі покарання. Офіцери на це явище дивилися поблажливо. Суворі військова дисципліна щодня загрожувала солдатів побиттям різками, прогнанням крізь стрій.

У 50-х рр. XIX ст. економіка військових поселень погіршувалася через часті неврожаї, епідемії і падіж худоби. Хоча, в цілому, система військових поселень кавалерії і принесла значну користь для регіонів, розвиваючи аграрну промисловість, тваринництво і лісівництво, проте потребувала складного, вартісного управління і піддавала різним утискам значну частину військових поселенців, внаслідок чого погіршувався їхній добробут.

Становище військових поселенців ще більше погіршувалося, коли для господарських робіт на тривалий період до них направлялися діючі ескадрони, які необхідно було забезпечувати продовольством. З 1856 р. розпочався рух військових поселенців проти поселень з поодиноких і групових втеч із них. Тягар важкого економічного і соціально-правового становища, тяжка та тривала військова служба призводили до поширення невдоволення серед військових поселенців. Масові рухи військових поселенців справили великий вплив на розгортання антикріпосницької боротьби і значною мірою визначили політику російського імператора.

Починаючи з 1834 р. військові поселенці відбували рекрутську повинність на загальних підставах. Особливо збільшилися рекрутські набори у період Кримської війни. Озброєння в армії було застарілих зразків. Тому ще в червні 1855 р. на ім'я Олександра II надійшли дві записки від генерал-ад'ютанта генерала від кавалерії члена Державної Ради графа Ф. В. Рідігера, у яких він критикував існуючу військову систему, вказував на низку причин невдач російської армії й заходи щодо їх усунення. Обидві записки були схвалені імператором і 20 липня 1855 р. було створено спеціальну «Комісію для покращання по військовій частині» під керівництвом Ф. В. Рідігера, а після його смерті – генерала від кавалерії члена Державної Ради М. Ф. Плаутіна.

У листопаді 1856 р. було створено Комітет з перетворення військових поселень кавалерії. Очолив Комітет князь В. А. Долгоруков. До складу Комітету входили: граф К. К. Ламберт, інспектор резервної кавалерії генерал-лейтенант В. Ф. фон-дер-Лауниц, директор Департаменту військових поселень генерал-лейтенант О. І. Верігін і генерал-провіантмейстер, дійсний статський радник П. О. Булгаков. 3 квітня 1857 р. у роботі Комітету брав участь міністр державного майна М. М. Муравйов. Влітку 1857 р. Комітет створив «Положення про нове влаштування військових поселень кавалерії», в основі якого були головні принципи доповіді К. К. Ламберта ⁵. 4 червня 1857 р. урядом воно було затверджене «і його одразу відправили в округи для ознайомлення з ним військових поселенців ⁶. За Положенням відразу повної ліквідації поселень не відбувалося, а проходив поступовий перехід на нове влаштування, тобто відбувалася реорганізація ⁷. Перехід на нове влаштування тривав з 1857 по 1867 р. і мав три етапи: перший – з 4 червня 1857 до 1 січня 1858 р., другий – з 1 січня 1858 до 1 січня 1859 р., третій – з 1 січня 1859 до 1867 р. ⁸. Процес формування Південних поселень тривав протягом 1857–1859 рр. і може бути поділений на три етапи. Перший період проходив під час реорганізації військових поселень кавалерії (1857 р.). Протягом другого періоду відбулися зміни в організації та управлінні округів Південних по-

селень (1858 р.). Протягом наступного періоду існування Південні поселення виключалися з відомства військового міністерства, відбулися зміни в адміністративному устрої округів (1859 р.). Розглянемо особливості формування Південних поселень.

На першому етапі згідно з Положенням військові поселенці прирівнювалися до удільних селян, відмінялася військова муштра⁹. Управління військовими поселеннями було доручене «Тимчасовому розпорядчому комітету з улаштування Південних поселень»¹⁰. Очолив Комітет головний начальник поселень. Згідно зі ст. 67 Положення поселенці звільнялися від державних громадських обов'язкових робіт, а також грошових зборів, які платили державні селяни¹¹. Поселенці мали відробляти поземельний податок з кожної десятини землі сільських громад¹². Проте лише з 1 січня 1859 р. поселенці почали відробляти поземельний податок. Порядок розкладки і виконання поселенцями земських, натуральних і рекрутських повинностей визначався згідно з правилами, прийнятими для селян колишніх орних поселенців, які перебували в управлінні удільного відомства. Мирські збори відбувалися за рішенням сільських громад, на правилах, прийнятих для сільських управ удільного відомства. Отже, до 1 січня 1858 р. видавалися основні розпорядження щодо переведення на нове влаштування, причому організація поселень, їхнє управління і обов'язки поселенців залишалися без змін.

Правовою основою проведеної в цей період реорганізації військових поселень стали нормативні акти для їхнього подальшого перетворення. 16 січня 1857 р. вийшли «Правила про порядок скасування Департаменту військових поселень»¹³ і «Положення про Управління іррегулярних військ»¹⁴. Усі справи з управління іррегулярними військами передавалися в утворене «Управління іррегулярних військ», до складу якого входили: начальник управління, секретар, частина обер-аудитора, скарбниця, архів і друкарня. Згідно з розпорядженням військового міністерства, військові поселенці переводилися на новий устрій з полегшенням повинностей, реорганізація була поступовою з 1858 р. Військові посе-

лення кавалерії протягом першого періоду реорганізації зберігали свої назви. Наряд на громадські роботи поселенці виконували згідно зі встановленим порядком, за винятком квартируючих нижчих чинів, які звільнялися від обов'язку допомагати поселенцям у жнивах і збиранні сіна. Головний начальник поселень видав наказ про проведення виборів сільськими громадами до сільських управлінь. Окружні і волосні начальники відповідали за проведення виборів на підставі правил удільного відомства. Втручання або вплив з боку місцевого керівництва на обрання посадових осіб заборонялося¹⁵.

Начальники округів приймали рішення про наділення сільських громад податною землею, нарізання запасних земель з надлишкових і вільних і визначали кількість землі при кожному селищі, що входило до складу податкових статей. Громадські орні поля залишалися під паром і протягом 1857 р. оброблялися і переорювалися громадським нарядом. Ці землі відводилися в податкове утримання разом з іншими вільними землями за умови віддачі в оренду після збору в 1858 р. озимого хліба. Врожай 1858 р. роздали найбіднішим поселенцям кожної сільської громади, зроблено це було за рішенням місцевого керівництва, схваленим головним начальником окружних поселень. Сільські громади під керівництвом місцевого начальства розподіляли земельні ділянки, враховуючи посів озимого хліба на 1858 р. кожним господарем. Малоземельних поселенців забезпечили насінням із громадських і запасних мирських магазинів за умови повернення їх з першого врожаю. Головний начальник склав розрахунок про кількість зерна, сіна і соломи для постачання діючим військам у 1858 р., враховуючи кількість провіанту і фуражу в кожному окрузі, і до 1 листопада 1857 р. надавав інформацію у вищий розпорядницький комітет. Розпорядницький комітет вивчав, розглядав і обговорював із провіантським департаментом терміни постачання провіантом протягом 1858 р. кожної військової частини, яка квартирувала у поселеннях.

Терміни проведення цільових аукціонів з продажу державних будинків визначали для кожного округу у межах однієї губернії, щоб покупці мали можливість брати участь

у всіх торгах¹⁶. Для участі в аукціоні їм видавалися квитки, що містили такі відомості: номер, під яким покупець брав участь в аукціоні; назву об'єкта, що підлягав реалізації; умови проведення аукціону¹⁷. Начальники округів за вказівкою головного начальника опікувалися складанням планів і описів усіх будівель на продаж і в оренду, а також встановленням межових знаків землекористування, з метою безспірного визначення і розпізнання в натурі розташування меж земельних ділянок (межових знаків), визначених на планово-картографічних матеріалах. Головний начальник поселень оголошував про кількість лісових, будівельних та інших матеріалів, а також господарські приналежності й устаткування, що з реорганізацією військового поселення виявилися непотрібними, і з дозволу комітету продавав їх з публічного торгу. Грошові кошти надходили до каси будівельного або господарського капіталу згідно з рішенням комітету. Військовий міністр в установленому порядку подавав пропозиції щодо розформування військово-робочих батальйонів, військово-робочих рот і 22 рот служилих інвалідів. Головний начальник поселень надавав комітету до 15 листопада 1857 р. інформацію про особовий склад чинів, складав кошторис для визначення поземельного податку на 3 роки і кошторис витрат на 1858 р. з господарського капіталу.

Наприклад, у 1857 р. у 5 округах Києво-Подільського військового поселення кавалерії військово-робочі роти служилих інвалідів і команди непоселених нижчих чинів поселених волостей скасували. Звільнили у відставку зі скасованих команд нижчих чинів, головним чином, за віком і станом здоров'я¹⁸; зняли з обліку нижчих чинів з 1-го і 2-го кавалерійських округів Київського військового поселення і поставили на облік у штаб 1-го Києво-Подільського округу і 3-го, 5-го округів Подільського військового поселення – у штаб 2-го округу, 4-го округу Подільського військового поселення – у м. Меджибож. Для проведення прописки військових поселенців було створено спеціальні комісії. До складу комісії увійшли: 2 штаб-офіцери, 1 лікар, головою призначили начальника 2-ї легкої кавалерійської дивізії¹⁹. У військових комісіях із особових справ військових поселенців складали картотеки з таким поділом:

справи поселенців, які підлягали призову на строкову військову службу; справи поселенців, які мають право на відстрочку від служби. Ця картотека складалася за характером відстрочок: «за сімейними обставинами», «за станом здоров'я» тощо; справи поселенців, які потребували лікування; визнаних при прописці непридатними до військової служби в мирний час, обмежено здатними у воєнний час; справи притягнутих до кримінальної відповідальності або відносно яких порушено кримінальні справи. Згідно з висновком військово-медичної комісії на чолі з головним лікарем головного шпиталю у м. Меджибож унтер-офіцерів, кондукторів і рядових призначили у резервну дивізію Окремого Кавказького корпусу, на військову службу у легку кавалерійську дивізію Курської губернії. Частину військових нижчих чинів зарахували в окремий корпус внутрішньої варти – у житомирський і кам'янець-подільський гарнізонні батальйони²⁰. Так, у кам'янець-подільський внутрішній гарнізонний батальйон на службу поступили: унтер-офіцери Василь Козаков, Іван Семенов, Василь Іванов, Григорій Яковлев, Никифор Попов та інші²¹. У 1857 р. за даними голови тимчасового розпорядчого комітету з влаштування Південних поселень, на обліку перебували: 1003 унтер-офіцери, 149 кондукторів, 9407 рядових, всього – 10559 нижчих чинів терміново-робочих батальйонів, у тому числі у терміново-робочих ротах служилих інвалідів – 400 унтер-офіцерів і 3933 рядових, всього – 4333 чоловіки. У складі рядових військово-робочих 1-го і 2-го батальйонів і терміново-робочих рот було 1203 військовослужбовці, з них знали ремесла: 839 чоловіків, придатних до військової служби, і 364 непридатних²².

У 1857 р. було закрито шпиталі в округах військових поселень кавалерії, за винятком чугуївського, уманського і новомиргородського. У полках і кінно-артилерійських батареях були відкриті полкові лазарети²³.

Військово-медичний департамент займався переведенням помічників лікарів і фельдшерів, які залишилися за штабом ліквідованих шпиталів Києво-Подільського військового поселення, у Східний Сибір і Оренбурзький корпус, Казань, в Окремий резервний кавалерійський корпус²⁴. Так, у 1857

р. були переведені з округів старший фельдшер Михайло Грабчук і Гнат Заворухін, молодші фельдшери Капітон Іванов, Яків Нахайчук²⁵.

Згідно з примітками до ст. 25 Рекрутського статуту 1857 р., а також керуючись II частиною Зведення удільних постанов, зазначалося, що кількість рекрутів із 1000 чоловік встановлювалася згідно з числом, вказаним у Маніфесті про призначення на службу. Так, у 1857 р. в округах Києво-Подільського поселення перебували 54043 чоловіки, зобов'язаних рекрутською повинністю²⁶.

На другому етапі військові поселення кавалерії в Україні з 1 січня 1858 р. отримали назву Південних поселень, у них зберігалися умови постачання військ продовольством із залишків провіантських і фуражних запасів 1858 р. Військовим і цивільним чиновникам, звільненим у зв'язку зі скороченням штатів або з організаційними заходами в разі неможливості використання на службі, виплачувалася грошова допомога у розмірі 100 відсотків місячного грошового забезпечення протягом календарного року. Наряд на громадські роботи обмежувався обмолотом громадського хліба, перевезенням у полки провіантського і фуражного продовольства²⁷. Він регламентувався особливим розкладом, який складали окружні начальники щомісяця і затверджували начальники поселень, щоб не обтяжувати поселенців на період польових робіт²⁸. Поселені війська і чиновники місцевих управлінь перебували на квартирах згідно із розкладом і з дозволу головного начальника отримували продовольство з запасів поселень. Провіант і фураж надходив у розпорядження військових і волосних начальників, які одержували відповідні квитанції. У полки його постачали у визначеній кількості. Головний начальник відправляв квитанції обліку наявності, руху і якісного стану продовольства у вищий розпорядницький комітет, який розраховувався із провіантським департаментом. З цих коштів сплачували у державну скарбницю поземельний податок за перше і друге півріччя 1858 р., а надлишок коштів витрачався на різні потреби за рішенням комітету. Таким чином, сільські громади Південних поселень звільнялися від сплати поземельного податку протягом 1858 р. З 1 січня 1858 р. прибутки від поселень, відкупна сума за продаж в округах звільнених будинків надходили до

місцевих скарбниць. Полки і артилерійські батареї одержували грошове забезпечення і постачання продуктів із запасів поселень. Наприкінці 1858 р. головний начальник Південних поселень представив звіт на засідання вищого розпорядницького комітету про кількість зайвих продуктів на 1859 р. і пропозиції щодо їх реалізації. Комітет обговорив пропозиції головного начальника, затвердив і визначив установу для цього²⁹.

Командирів округів замінили на начальників округів. Так, управління кожним округом здійснював штаб-офіцер – начальник округу. Він уповноважений був згідно зі ст. 45 Положення вирішувати питання про компетенції управляючих удільними конторами. Начальник округу спостерігав за господарською частиною, опікувався благоустроєм округів, боровся із правопорушеннями, звітував про фінансові справи поселення тощо. Він ніс особисту відповідальність за недоліки й піддавався у випадку їх виявлення стягненню. Начальник округу мав помічника, який обирався з волосних начальників округу. Управління кожного округу мало власну канцелярію. Вона складалася із письмоводителя, його помічника, аудитора, лікаря, ветеринарного лікаря, землеміра. При кожному окрузі існував благочинний церковник, якому підлягало все духівництво в ньому. Кожний округ поділявся на волості³⁰.

З 1858 р. у поселеннях не заготовляли для військових нові запаси провіанту і фуражу. Війська, що квартирували в округах, утримувалися колишніми запасами, а після закінчення їх переходили на утримання від провіантського відомства. Обов'язкові роботи поселенців були окреслені обмолотом зерна, яке зберігали у місцевих провіантських і фуражних магазинах, а також підвозом провіанту і фуражу у полки³¹. Отже, протягом другого періоду відбулися зміни в організації та управлінні округів Південних поселень.

З 1859 р. Південні поселення виключалися з відомства військового міністерства і вступали до міністерства державного майна в управління загальних губернських, повітових управлінь, а також місцевих установ, що розглядали селянські справи³². Новоутворені Південні поселення, згідно з географічним чинником, склалися з трьох частин, що називалися: Харківським, Херсонським, Києво-Подільським.

Актуальним залишилося питання покращання приживлюваності та збереженості лісових культур, власності на ліси й системи управління лісами. 4 травня 1859 р. було затверджено «Положення про нове влаштування лісової частини Південних поселень». Згідно з Положенням на території округів Києво-Подільського поселення створювалося особливе управління лісового господарства. У складі управління були обер-форстмейстер і чотири форстмейстери. Вони опікувалися питаннями охорони лісу від самовільної порубки та інших лісопорушень, створення нових лісових насаджень в обсягах, що перевищували їх вирубування³³.

Отже, після поразки Російської імперії у Кримській війні (1853–1856), в умовах наростаючого революційного піднесення загострилася криза верхів, що виявилася, зокрема, в активізації ліберально-опозиційного руху серед частини дворянства, невдоволених військовими невдачами, відсталістю Росії, що передбачала необхідність політичних і соціальних змін. Це змусило уряд Олександра II замислитися над розробкою та впровадженням реформаційного курсу буржуазних реформ 60-х–70-х рр. XIX ст. Тому 4 червня 1857 р. Олександр II прийняв рішення про ліквідацію військових поселень кавалерії і створення Південних поселень. Процес формування Південних поселень тривав протягом 1857–1859 рр. Завершуючи розгляд формування Південних поселень на території України, слід відзначити пріоритетність суб'єктивних початків у реформуванні військово-поселенської системи.

Примітки:

¹ Липовская Т. Д. Социально-экономическое положение военных поселян на Украине (1817–1857 гг.) / Т. Д. Липовская. – Днепропетровск, 1982. – 83 с.

² Ячменихин К. М. Армия и реформы: военные поселения в политике российского самодержавия / К. М. Ячменихин. – Чернигов : Сіверянська думка, 2006. – 444 с.

³ Багалій О. Д. Історія військових поселень в Україні. Із неопублікованої спадщини / О. Д. Багалій; [упорядкув. В. Л. Маслійчук, Т. Г. Павлова; вступ. ст., комент. Т. Г. Павлова]. – Х. : САГА, 2007. – 348 с.

⁴ Колеватов А. А. Организация и развертывание Слободско-Украинских военных поселений в 1817–1832 гг. / А. А. Колеватов // Русский сборник: исследования по истории России XIX–XX вв. – М., 2004. – № 1. – С. 9–28.

⁵ Ячменихин К. М. Военные поселения в России: История социально-экономического эксперимента / К. М. Ячменихин. – Уфа, 1994. – С. 110–111.

⁶ Добровольский А. М. Основы организации Центрального военного управления в России и важнейших западно-европейских государств / А. М. Добровольский. – СПб., 1901. – С. 161.

⁷ Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІА України у м. Києві). – Ф. 485. – Оп. 1. – Спр. 15473. – Арк. 1021–1058.

⁸ Положение об управлении иррегулярных войск // Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗ РИ). II. – СПб., 1857. – Т. 32. 1857. – Отд. 1. – № 32553. – С. 1002–1005.

⁹ Положение о новом устройстве военного поселения кавалерии // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1857. – Т. 32. 1857. – Отд. 1. – № 31920. – С. 471–493.

¹⁰ Об учреждении (по случаю нового устройства военного поселения кавалерии, переименовываемого с 1858 года Южными поселениями) временного распорядительного комитета по устройству Южных поселений // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1858. – Т. 32. 1857. – Отд. 1. – № 31951. – С. 515.

¹¹ ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 1316. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 12–13.

¹² ЦДІА України у м. Києві. – Ф. КМФ 12. – Оп. 1. – Спр. 112. – Арк. 6.

¹³ Правила о порядке упразднения Департамента военных поселений Военного министерства // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1857. – Т. 32. 1857. – Отд. 1. – № 32555. – С. 1007–1008.

¹⁴ Положение об управлении иррегулярных войск // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1857. – Т. 32. 1857. – Отд. 1. – № 32553. – С. 1002–1005.

¹⁵ Положение о новом устройстве военного поселения кавалерии // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1857. – Т. 32. 1857. – Отд. 1. – № 31920. – С. 489.

¹⁶ Именной указ, объявленный сенату председателем временно распорядительного комитета по устройству Южных поселений 7

января 1858 года // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1858. – Т. 32. 1857. – Отд. 1. – № 32597. – С. 1043–1045.

¹⁷ Положение о новом устройстве военного поселения кавалерии // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1857. – Т. 32. 1857. – Отд. 1. – № 31920. – С. 490.

¹⁸ ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 445. – Оп. 1. – Спр. 128. – Арк. 1.

¹⁹ Там само. – Арк. 2.

²⁰ Там само. – Арк. 6.

²¹ Там само. – Арк. 897.

²² Там само. – Арк. 13.

²³ О закрытии госпиталей в военных поселениях и об учреждении полковых лазаретов при квартирующих там войсках // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1858. – Т. 32. 1857. – Отд. 1. – № 32486. – С. 953.

²⁴ ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 445. – Оп. 1. – Спр. 128. – Арк. 143.

²⁵ ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 445. – Оп. 1. – Спр. 281. – Арк. 185.

²⁶ ЦДІА України у м. Києві. – Ф. КМФ 12. – Оп. 1. – Спр. 112. – Арк. 6–7.

²⁷ ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 1352. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 55.

²⁸ Положение о новом устройстве военного поселения кавалерии // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1857. – Т. 32. 1857. – Отд. 1. – № 31920. – С. 491.

²⁹ Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). – Ф. 7. – Оп. 1. – Спр. 115. – Арк. 14.

³⁰ ЦДІА України у м. Києві. – Ф. КМФ 12. – Оп. 1. – Спр. 112. – Арк. 7.

³¹ Столетие военного министерства. 1802–1902. Исторический очерк развития военного управления в России / [сост. Н. А. Данилов]. – СПб., 1902. – Т. 1. – С. 401.

³² ДАОО. – Ф. 7. – Оп. 1. – Спр. 791; ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 1316. – Оп. 1. – Спр. 4.

³³ ЦДІА України у м. Києві. – Ф. КМФ 12. – Оп. 1. – Спр. 112. – Арк. 3.

Valeriya Tsubenko

**Southern settlements preconditions
and formation process (1857-1859)**

In article on the basis of a wide range of the archival and published sources process of formation of Southern settlements in territory of Ukraine for the first time is clarified. Specificity and the periods of process of formation of Southern settlements which lasted throughout 1857–1859.

Key words: *Southern settlements, Russian Empire, settlers, reform.*

Надійшла до редколегії 03.04.2011.